

6. Дерексіз ұғым атаулары: *та'алуқ* (а.) _ байланы; *тазарру'*(а.)_ көңіштік, бой ұсынушылық; *тафсил*(а.)-толықтық,нақтылық; *тартиб*(а.)_ *хақиқат*(а.); *хақ*(а.); *салабат*(а.)- қаталдық,беріктік; 'айш (а.)-өмір; 'ишқ(а.)-ғашықтық; 'адауат(а.)-жаулық, дұшпандық. 'Иззат(а.)- сөзінің араб тіліндегі мағынасы:1) атақ,даңқ, абырой; 2)қымбатшылық. Ал қазақ тілінде ізет болып өзгеріп, «құрмет» деген мағынаға ие болған. Араб тілінен енген сөздердің негізінен абстракт ұғым атаулары болып келетіндігін Э.Наджип [3.142], Р.Сыздық айтып кеткен болатын [2.61]. Біз қарастырып отырған шежіреде де арабизмдердің дені абстракт ұғым атаулары.

7. Атақ-дәрежеге және туыстыққа байланысты атаулар : *аба*(а.) _ әкелер, *аждад*(а.) _ аталар; *бну*(а.) _ ұл; *мәлик*(а.); *султан*(а.); амир(а.); *падешаһ*(п.); *фарзанд*(п.); *шаһзаде*(п.); нәбире(п.); хашам(а.)-нөкер,өрен-жаран; *хаким*(а.), *уали ал-аһд*(а.)_ так мұрагері; жасус(а) – тыңшы; шаһиншаһ(п)- патшалардың патшасы.

Шежіре тіліндегі араб парсы сөздерінің үлес салмағын анықтау мақсатында белгілі түркітанушы, Э.Н.Наджиптің әдісіне сүйендік. Ол Құтыбтың «Хосрау уа Шырын» поэмасындағы араб, парсы сөздерінің жалпы санын 36,7 пайыз деп есептеп шығарды, [3;139] Б.Жұбатованың есептеуінше ХХ ғасырдың басындағы қазақ қисса-дастандарындағы араб, парсы сөздерінің үлес салмағы орта есеппен 27-

28 пайызды, ал ХІ ғасырда жазылған Ахмет Йасауидің «Диуани хикметінде» 25 пайызды құрайды. Зерттеуші: «Демек, ХІХ ғасырдың аяғы мен ХХ ғасырдың басындағы қиссалар тіліндегі араб, парсы сөздерінің қолданылуы олардың орта ғасырлардағы қолданылу дәрежесімен бірдей дерлік болған», - деп қорытады[4.79].ХVІІ ғасырда жазылған Әбілғазы баһадүр ханның «Түркі шежіресіндегі» арабизмдер 7,9 пайызды, ал фарсизмдер 7,3 пайызды құрайды.[5.36]

Ал Қадырғали Жалайыри тіліндегі арабизмдер мен фарсизмдердің үлес салмағын анықтау үшін біз де лингвостатистика әдісіне жүгінеміз. «Жамиғ ат-тауарихтың» тілін зерттеген татар ғалымы З.А.Хисамиеваның есептеуі бойынша, шежіредегі түркі сөздері –58 пайызды, араб сөздері – 28 пайызды, парсы сөздері – 13 пайызды құрайды.[6.15] Ал Р.Сыздықтың пікірінше, бұл көрсеткіш сәл өзгешелеу шығуы мүмкін деген. Шежіренің көпшілік бөлігі _ Рашид ад-диннің «Жамиғ ат-тауарихының жасалған еркін аударма, ал кіріспе бөлімі мен шежіре соңындағы бірнеше дастан Қадырғалидың өз шығармалары болғандықтан, сандық есептеуді бөлек жасадық. Сонымен қатар, шежіре тілінің ерекшелігіне сәйкес ондағы ономастикалық атаулар мен кісі аттарының көптігіне байланысты, жүргізген сандық есептеуімізде бұл сөздердің арасалмағын да ескеріп, есептен шығарып тастадық:

	барлық сөздер саны	ономастикалық атаулар мен кісі аттары	араб сөздері	парсы сөздері
аударма тараулары қайталанатын	26640	2621	2829	1083
қайталанбайтын			11,8%	4,5%
			477	134
			2%	0,6%
өзі жазған тараулары қайталанатын	3600	707	610	221
қайталанбайтын			21,08%	7,6%
			190	17
			6,6%	0,6%

Сонымен, сандық есептеудің нәтижесі З.А.Хисамиеваның пікірінен өзгеше шықты: шежіренің аударма тарауларындағы арабизмдердің үлес-салмағы қайталауларды есептегенде – 11,8 пайыз, есептемегенде_ 2 пайыз, фарсизмдердің үлес салмағы қайталауларды есептегенде _ 4,5 пайыз, есептемегенде_ 0,6 пайыз. Ал Қадырғалидың өзі жазған дастандарындағы арабизмдердің үлес салмағы қайталауларды есептегенде _ 21,08 пайыз, есептемегенде _ 6,6 пайыз, фарсизмдер _ қайталанатыны 7,6 пайыз, қайталанбайтыны 0,6 пайыз.

Кестеден көрінгендей, арабизмдер фарсизмдерге карағанда әлдеқайда көп. Бұл есепке араб текті кісі аттары кірмегендігін ескерсек, ол көрсеткіш тағы да өседі. Сонымен қатар, бұл араб сөздерінің барлығы

дерлік парсы тіліне еніп, қазіргі тілде қолданыс тапқан. Автор көпшілік арабизмдерді парсы тілі арқылы алғандығын айғақтайтын бір дәлел – араб тіліндегі кейбір сөздердің соңындағы ة (әйел тегі және жекеше түрдің көрсеткіші) парсы тіліне енгеннен кейін ت дыбысына айналады (ة – та марбута ت дыбысының графикалық варианты). Мысалы, араб тілінде _ حكاية // шежіреде – حكايت (хикая), ولاية // ولایت (уалайат), مدت // مدت (мерзім), عمارة // عمارت . Қазақ тіліне енген араб, парсы сөздерін зерттеген Л.З. Рүстемов ол құбылысты былайша сипаттаған: «Парсы тілінің лексикалық элементтерінің басқа түркі тілдеріне, соның ішінде қазақ тіліне ауысу процесін зерттегенде мықтап ескеретін жәйт бар. Парсы-тәжік тілдері едәуір мөлшерде араб

сөздерін өз бойына сіңіріп, біржола иемденіп алған, араб төркіндес сөздерді төл сөзіне айналдырып жіберген. Мұндай араб сөздері түркі тілдеріне парсы тілі арқылы ауысқан.»[7.45]

Шежіре тіліндегі араб, парсы сөздерінің барлығын бірдей кірме сөздер дей алмаймыз, өйткені олардың көпшілігі қазіргі тілде қолданыс таппаған. Р.Сыздық шежіредегі араб, парсы сөздері туралы: «...олардың барлығын кірме сөз қатарына қосу қиын: «қатып қалған синтаксистік құрылымдар» немесе дайын клишелер ретінде келген араб, парсы сөздері шығарма тіліне енген кірме элементтер емес, жапсырмалар» деген.[2.68]

Сондықтан шежіре тіліндегі арабизмдер мен фарсизмдерді екі топқа бөлдік:

- 1) Қазіргі тілде бар араб, парсы кірме сөздері.
- 2) Шежіре тілінде ғана пайдаланылып, қазіргі тілімізде қолданыс таппаған араб, парсы сөздері.

Қазіргі қолданыстағы арабизмдердің бастапқы мағынасын сақтағандары: *ислам, иман, есім, ишара, есеп, дүние, хикая, нәсіл, кәпір, сабыр, қате, саясат, себеп, қайыр, әскер, әлем, ақыл, өмір, әділ, рух, күллі, яғни және т.б.* Осы топқа жататын парсы сөздері – *перзент, немере, патша, егер, өнер, аспан, мейман, реңк, намаз, азат, зақым, құдай, әшкерә және т.б.* Бұл топтағы сөздер фонетикалық тұлғасын өзгертіп, қазақтың төл сөзіндей әбден сіңісіп кеткен.

Сонымен қатар, қазіргі қазақ тілінде қолданылғанымен, мағынасы кеңейген немесе тарылған сөздер көптеп кездеседі. Араб, парсы тілдеріндегі көп мағыналы сөздердің қазақ тіліне енгенде бір мағынасы ғана еніп немесе мүлдем өзгеріп, жаңа мағынаға ие болатындығын қазақ тіліндегі араб, парсы кірме сөздерін зерттеген Л.Рүстемов те, С.Кеңесбаева да айтып өткен[8. 85]. Б.Сағындықұлы бұл мәселе жөнінде: « Бұл жерде айта кететін бір жайт араб, парсы сөздерінің аталған ескерткіштерде, негізінен, бір-ақ мағынада қолданылатындығы. Яғни шығарма авторлары бірнеше мағыналы сөздерді

пайдаланған кезде өздеріне қажетті деген бір-ақ мағынаны таңдап алған» дейді[1.21]

Мысалы: арабтың *насиха* сөзі «ақыл-кеңес» деген мағына береді. Ал қазақ тіліндегі мағынасы мүлдем басқа – «насихат», «үгіт»(пропаганда) дегенді білдіріп тұр. Араб тіліндегі *нафс* деген сөздің мағыналары: 1) жан; 2) қан; 3) адам; 4) грам. жақ; 5) ниет, ой ,тілек, әуес; 6) ынта, жігер; 7) мақтаншы, абырой; 8) мән, маңыз. Қазақ тіліндегі «нәпсі» сөзі «қомағайлық», «ашкөздік» деген мағынаға ие болған. Арабтың *жинс* сөзі: 1) биол.тек, адам баласы; 2) сұрып, түр; 3) жыныс; 4) тұқым, тайпа, нәсіл, ұлт деген мағыналар береді. Ал қазақ тіліне енгенде мағынасы тарылып, бір ғана биол. жыныс мағынасын беретін болған. *Фи'л* деген сөздің араб тіліндегі мағынасы – амал, іс-әрекет, әсер, егістік. Ал қазақ тілінде *пигыл* деген сөздің экспрессивті - стильдік реңкі мүлдем басқа болып тұр. *Фариб* сөзі араб тілінде 1) бөтен, өзге, жат жұрттық; 2) оғаш, әдеттен тыс деген мағына береді . Қазақ тілінде тұрақтаған мағынасы – "байғұс», «бейшара», «қарып-қасер». *Қағида* сөзінің араб тіліндегі мағыналары - база, тұғыр, негіз, түп, асты, ереже, принцип. Осылардың ішіндегі біреуі ғана қазіргі қазақ тіліне еніп, «ереже, принцип» мағынасында қолданыс тапқан.

Шежіреде қазіргі тілімізден қолданыс таппаған сөздер көбірек. Сол заманның кітаби жазба тілі дәстүріне сәйкес автор қолданған арабизмдердің де, фарсизмдердің көпшілігі тілге сіңісе алмай, шежіре беттерінде қалып қойған. Мысалы арабизмдер: *хуруж* - шығу, *шарх* – түсіндіру, *шимал* – солтүстік, *халас* – құтылу, *хайат* – өмір, *хадд* – шек, *харб* – соғыс, *нас* – адамдар. Осы топтағы фарсизмдер: *бисиар* – көп, *дибоче* – кіріспе, *хануз*- әлі, *арзу* – арман, *нам* – атак, даңқ, *агаз* – басы, *рузгар* – замана, тағдыр т.б.

Автор қолданған арабизмдер мен фарсизмдердің қазіргі қазақ тілінде қолданылатын және қолданылмайтындарының үлес- салмағын анықтасақ, төмендегідей болады:

	арабизмдер	фарсизмдер
барлығы	490 100%	134 100%
Қазіргі қазақ тілінде қолданылатыны	165 33,7%	38 28,4%
Қазіргі қазақ тілінде қолданылмайтыны	321 65,5%	96 71,64%

Сонымен қатар, Қадырғали шежіресіндегі кейбір арабизмдер мен фарсизмдер түркі эквивалентімен жарыса қолданылып, араб_ парсы, араб_ түркі, түркі_ араб_ парсы синонимдік қатарлар түзген, мысалы, *хақ та ала* (а.) – *худа* (п.); *камил* (а.) – *расиде* (п.); *малик* (а.)- *патша* (п.); *амир* (а.) – *шахзада* (п.), *амр* (а.) – *фарман* (п.); ‘*алам* (а.) – *жаһан* (п.).

Қорыта айтқанда, Қадырғали Жалайыридің «Жылнамаларындағы» арабизмдер мен фарсизмдердің үлес салмағы Әбілғазы Баһадүр ханның

шежіресіндегімен шамалас, ал XIV ғасыр жазба ескерткіштеріне қарағанда азырақ болып келеді, және ол сөздердің көпшілігі қазіргі қазақ тілінде қолданылмайтын лексика.

шартты белгілер: а._ арабша, п. _ парсыша

1. Сағындықов Б., XIV ғасырдағы түркі жазба ескерткіштеріндегі араб-парсы элементтерінің лексикалық ерекшеліктері туралы.Қазақ ССР ҒА хабарлары, тіл,әдебиет сериясы. Алматы, 1976, №1

2. Сыздыкова Р.Г., Язык «Жами' ат-тауарих» Жалаири. Алма-Ата, 1989.
3. Наджип Э.Н., Историко-сравнительный словарь тюркских языков XIV века. На материале «Хосрау и Ширин» Кутба. Москва, 1979
4. Жұбатова Б.Н., Қазақ қисса-дастандарындағы араб-парсы сөздері, кандидаттық диссертация, Алматы, 2001.
5. Сейтбекова А.А., Әбілғазы Баһадүр ханның Түрік шежіресіндегі араб, парсы сөздерінің қолданылу ерекшелігі, кандидаттық диссертация, Алматы, 2007.
6. Хисамиева З.А., Язык дастанов Кадыр-Гали-бека. Автореф. дис. канд. филол. наук. Уфа, 1980.
7. Рүстемов Л.З., Қазіргі қазақ тіліндегі араб, парсы кірме сөздері. Алматы, 1982.

8. Кеңесбаева С., Қазақ тіліне араб, иран тілдерінен ауысқан сөздер. Қазақстан мектебі, 1964. №1
9. Баранов Х.К. Арабско-русский словарь. Москва, 1989.
10. Рубинчик Ю.А., Персидско-русский словарь. Москва, 1970.
11. Рүстемов Л.З. Казахско-русский толковый словарь арабско-иранских заимствованных слов. Алма-Ата, 1989.

В статье описываются лексико-семантические особенности арабизмов и фарсизмов в «Летописи» Кадыргали Жалаири. Сделан статистический и тематический анализ заимствований.

The article describes lexical-semantic peculiarities of Arabism and Farsism in the Chronicles of Kadyrgali Zhalairi and gives the results of statistical and thematic analysis of adopted words.

Р. Г. Сейдахметова

О КОММУНИКАТИВНОЙ РЕЛЕВАНТНОСТИ КЛЮЧЕВОЙ ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЛЕКСИКИ

Современная общественно-политическая лексика неоднородна по своему составу и гораздо шире по своей коммуникативной востребованности, поскольку локализация общественно-политической концептосферы в языковой картине мира непосредственно связана с детерминацией системно-структурных и таксономических свойств ее концептов и, соответственно, вербализующих данные ментальные структуры слов и словосочетаний. Так определяется состав общественно-политической лексики, куда входят слова и словосочетания, обслуживающие общественно-политическую коммуникацию не только специалиста-политолога, но и среднего носителя языка.

По мнению исследователей, основу словаря общественно-политической лексики образуют слова и словосочетания, соотносящиеся с единицами общественно-политической концептосферы наивной картины мира, зафиксированные в толковых словарях современного русского литературного языка и не сопровождающиеся в них пометами. Именно эта часть составляет ядро ОПЛ или «собственно ОПЛ», единицы которой взаимодействуют в процессе коммуникации «человека общественного» с разнообразными единицами периферии. На периферии же находятся единицы пассивного запаса, маркированные: 1) пометами, отсылающими к социальной сфере: родовыми (*спец., книжн.*) и видовыми (*полит., офиц.*); 2) стилевыми и стилистическими пометами: *высок., прост., разг., през.*; 3) конкретизаторы, которые в зависимости от их видовой функции можно обозначать как: а) идеологемы (*в теории расизма*); б) хронологемы (*в годы гражданской войны*); в) локалемы (*в Англии*); г) конфессиалемы (*в православии*) [1, с. 3-5].

Исходя из понимания того, что специальная лексика и ее ядро – терминология представляют собой активную часть лексики, отражающую

поступательное движение как общественного, так и научно-технического прогресса, мы считаем, что ядро ОПЛ составляет ОПТ, поскольку терминам мира политического свойственно выходить за пределы узкоспециального употребления в силу своей природы. Очевидно, что прочные и разнообразные знания о политике и мире политического – одна из предпосылок социализации человека, формирования культуры гражданственности, утверждения политической свободы, определяющих, в свою очередь, перспективы и основные направления демократизации общества. Более того, в наши дни СМИ выступают активным субъектом политической жизни, и в таком статусе они обладают мощным потенциалом политического влияния, превратившись в один из основных инструментов политического процесса в социуме. Мир политического – единственная специальная сфера, общение в которой ориентировано на массовую аудиторию.

Необходимо отметить и то, что любая политика имеет под собой идеологическую базу, однако семантическая детерминированность идеологией присуща не всем словам и словосочетаниям ОПЛ. Согласно О.И. Воробьевой, «семантическое поле «политика» шире семантического пространства «политическая идеология», политическая идеология является компонентом семантического поля «политика» [2, с. 41]. В этой связи в корпусе языковых единиц с политическим значением (политем) выделяются такие, которые обладают идеологическим компонентом значения, то есть мировоззренческой установкой (идеологемы): *демократ, либерал, правоплатформистская платформа, капиталистический образ жизни, патриот, экстремист* и т.п.

Идеологемы – это своего рода «политические ярлыки», предназначенные для ведения политической борьбы, поскольку в их основе лежит оппозиция «свой-чужой», от которой отталкивается

один политический субъект при оценке другого. Как отмечает С.А. Маник, «специфика идеологизированного слова обуславливается характером идеологического отражения действительности – проявление субъективного в идеологическом познании, то есть оценка, оценочный подход к действительности» [3, с. 56-57]. Так, особое место в ОПЛ занимают слова и словосочетания, связанные со сферой национальной политики как составной части казахстанской общегосударственной политики, так как многие языковые единицы, относящиеся к данной сфере, обладают идеологическим компонентом значения: *межэтнические отношения, толерантность, межнациональное согласие* и др.

Известно, что в конце XX – начале XXI вв. в общественно-политическом лексиконе актуализируются национально-специфичные лексемы: *Акорда, Нур Отан, Жас Отан, Халық Қахарманы, Болашақ, мажлис, маслихат, аким* и т.п. Все это свидетельствует о том, что активизация в общественно-политической концептосфере национально-специфичных лексических единиц прямо зависит от социального заказа.

Очевидно, на периферии ОПЛ находятся пассивные единицы – историзмы, архаизмы и стилистически маркированные слова (*кормушка, ура-патриот, партocrat* и др.). Вместе с тем пассивный фонд как составная часть лексико-семантической системы становится источником пополнения ядерной части словаря.

Так, одной из тенденций в развитии общественно-политического лексикона последних десятилетий стала актуализация отдельных слов и групп наименований, ранее относившихся к разряду малоупотребительных, периферийных, узкоспециальных единиц языка. В этот период корпус активной лексики пополнился словами, связывавшимися прежде с зарубежной социально-политической действительностью (*инаугурация, легитимный, лобби, спикер, парламент*), так называемыми «старыми» новыми словами и словосочетаниями, то есть возвращенной лексикой (*губернатор, кадеты, Государственная дума*). При этом актуализация лексических единиц политического содержания не сводима обычно лишь к увеличению частотности их употребления. Она сопровождается расширением сферы использования слов, преобразованиями семантического характера, изменениями коннотативного свойства. Эти явления наглядно демонстрируют, например, термины *геополитика, легитимный, толерантность*, уже в течение ряда лет сохраняющие (вследствие актуальности и переоценки лежащего в основе терминов понятий) статус ключевых единиц общественно-политического словаря.

Заметим, актуализация в современном русском языке лексем *легитимный, легитимность* выражается в повышении не только частотности их употребления, но и расширении сферы использования, преобразовании семантического характера. Трактовка слов *легитимный, легитимность* только как ‘законный’, ‘законность’ не отражает реальной,

обусловленной экстралингвистическими факторами, языковой жизни этих номинаций и должна дополняться в словарях общего языка семантическим компонентом ‘признанный обществом’, ‘признанность обществом’. Такова, в целом, «новейшая история» ключевых слов общественно-политического лексикона.

Таким образом, общественно-политическая лексика как лексико-семантическая подсистема языка включает в свой состав общественно-политическую терминологию, составляющую ядро ОПЛ. На наш взгляд, именно в ядерную часть ОПЛ входят также конфессилемы и локалемы, поскольку они относятся к наиболее частотным, актуальным единицам языка. Соответственно, периферийная часть ОПЛ представлена пассивной и стилистически маркированной лексикой.

Известно, что увеличение количества языковых единиц, объективирующих тот или иной концепт, формирование обширного синонимического ряда – отражение роста популярности концепта. Согласно закону коммуникативной релевантности концепта, если концепт актуализируется, «профилируется» в концептосфере, то возрастает и его рекуррентность, то есть повышается частотность номинирующих его лексических единиц; если его актуальность утрачивается, снижается и частотность объективирующих его языковых единиц.

Так, анализ номинативных полей, включающих высокочастотную лексику, повысившую свою рекуррентность в последние десятилетия, показал, что актуальны для казахстанской общественно-политической концептосферы прежде всего такие концепты:

ВЛАСТЬ (представлен номинативным полем *президент, президентский, гарант, резиденция Акорда, администрация, правительство, премьер-министр, премьер, аким, акимат, маслихат, министр, мэр*);

ВЫБОРНЫЕ ОРГАНЫ (*парламент, мажлис, сенат, спикер, мажлисмен, депутат, демократические выборы, депутатский, парламентский, парламентарий, фракция, партия Нур Отан*);

РЕФОРМА (*реформа, модернизация, модель, стратегия, прогноз, доктрина, реформирование, реформировать, стабилизировать, реструктурировать, оптимизация, Стратегия-2030*);

ПОЛИТИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ (*лидировать, концепция, акция, диалог, конгресс, оппозиция, оппозиционный, саммит, консенсус, мораторий, инициировать, легитимный, легитимность, послание президента, обращение к народу, курултай, форум, единство нации, консолидация общества, толерантность, межнациональное согласие, акция, безъядерный мир, защита национальной безопасности*);

КАЗАХСТАН (*Казахстан, РК, республика, регион, область, суверенитет, независимость, народ Казахстана, казахстанцы, нация, социальные слои, казахстанское общество, национальный, государственный язык*);